

ΣΠΗΛΙΟΣ ΠΑΣΑΓΙΑΝΝΗΣ (1874-1909)

Θα ξεκινήσω από τα του οίκου μας, διότι για μία ακόμη φορά η Ζάκυνθος διαδραμάτισε τον ρόλο της στην ιστορία των νεοελληνικών γραμμάτων. Μπορεί να συνδέθηκε το νησί πένθιμα με τον θάνατο του Σπήλιου Πασαγιάννη, όμως το τέλος αυτό ταυτίστηκε με την πατρίδα του Σολωμού και του Κάλβου, υπό την έννοια ότι το κλίμα του και η ποιητική ιδιοσυστασία του επέδρασαν στη λεπταίσθητη φύση του και πως, τελικά, δέχτηκε μητρικά στο χρώμα του το ταλαιπωρημένο από τη φυματίωση, τη μάστιγα του 19^{ου} αι., σώμα του. Ο Σπήλιος άφησε την τελευταία του πνοή εδώ, στις 23 του Δεκεμβρίου του 1909. Είχε έρθει καταβεβλημένος από την ασθένεια, για να βρίσκεται δίπλα στον Κωστή Πασαγιάννη, τον γνωστό λογοτέχνη αδελφό του, που υπηρετούσε ως ειρηνοδίκης, και την επίσης ποιήτρια αδελφή του, τη Φαλίτσα, που του παραστάθηκαν στη σκληρή δοκιμασία του. Τάφηκε στο Ακρωτήρι, στην Τριμάρτυρη, στον ναΐσκο των Τριών Μαρτύρων, «σε μια εκκλησούλα ερημική, σε κυπαρίσσια κάτου», όπως αναφέρει ένας βιογράφος του.¹ Για την ιστορία, και η βραχύβια Φαλίτσα αναπαύθηκε το 1922 στο ίδιο νεκροταφείο.²

Κάτι λίγο γνωστό, που αφορά τη Ζάκυνθο, τα πρωτόλειά του – με πεζογραφήματα ξεκίνησε ο Σπήλιος –, δημοσιεύτηκαν στις *Μούσες* του Ζώη, από τον Αύγουστο έως τον Δεκέμβρη του 1894. Με τις *Μούσες*, λοιπόν, ξεκίνησε και με το αφιέρωμα στη μνήμη του, που το επιμελήθηκε και πάλι ο Λ.Χ. Ζώης, θα κλείσει το κεφάλαιο Σπήλιος Πασαγιάννης, το 1910.³ «Άρχισε από τη Ζάκυνθο», μας πληροφορεί ο Σταύρος Σκοπετέας, «χαρούμενο το πέταγμά του, για να αράξη κάποια μέρα – κοντινή μέρα – νικημένος, караβοτσακισμένος, πικραμένος, αδικημένος από τη ζωή, μια για πάντα στη Ζάκυνθο [...]».

Στη Ζάκυνθο είναι προφανές ότι εκτιμήθηκε – ήταν πολύ γνωστός ως λογοτέχνης και δημοτικιστής, ήδη από την εκρηκτική εμφάνισή του στην *Τέχνη*, το εξαιρετικό λογοτεχνικό περιοδικό του Κώστα Χατζόπουλου, και αμέσως μετά από τον *Νουμά*, του Δημήτρη Ταγκόπουλου, το πολεμικό όργανο του δημοτικισμού, που τα πρώτα κρίσιμα χρόνια της κυκλοφορίας του το κατηύθυνε ο Γιάννης Ψυχάρης. Λέγεται, μάλιστα, ότι την προσωnumία «μαλλιαροί» την οφείλουν οι δημοτικιστές στους αδελφούς Κωστή και Σπήλιο Πασαγιάννη. Μακρυμάλληδες και οι δύο, σαν ποιητές της εποχής, περνώντας

¹ Λεωνίδα Χ. Ζώη, *Λεξικόν ιστορικών και βιογραφικών Ζακύνθου*, τ. Α', σ. 519. - Σταύρος Χ. Σκοπετέας, «Πασαγιάννηδες», *Ελληνική Δημιουργία*, τχ. 86 (Σεπτέμβριος 1951), σ. 333.

² Πληροφορία Πιερρίνας Κοριατοπούλου-Αγγέλη, μέσω του πατέρα της Σπύρου Κοριατόπουλου, για την νόνα της Πιερρίνα Κοριατοπούλου, κόρη του Ζώη (Πιερρίνα από τον σκοτωμένο στους Βαλκανικούς αδελφό του Πιέδρο). Όταν πέρασαν από το Ακρωτήρι, ήταν ο περίπατος από την Χώρα προς τα εκεί, η νόνα της έλεγε, Αχ την καϋμένη τη Φαλίτσα! Προφανώς για να την αναφέρει ο Σκίπης μ' αυτό το επώνυμο, ήταν ήδη παντρεμένη, έτσι θυμάται και ο γιος της την φράση. Επομένως, ο δεσμός των οικογενειών δεν ήταν μόνο φιλολογικός αλλά και οικογενειακός.

³ Σταύρος Χ. Σκοπετέας, «Πασαγιάννηδες», *Ελληνική Δημιουργία*, τχ. 86 (Σεπτέμβριος 1951), σ. 329.

από κεντρική περιοχή των Αθηνών, προκάλεσαν τη σατιρική διάθεση του πεζογράφου Γιάννη Κονδυλάκη, ο οποίος εκστόμισε τη φράση «περνά η μαλλιαρή φιλολογία», φράση που έμελλε να χαρακτηρίσει τη δημοτική ως μαλλιαρή και τους οπαδούς της μαλλιαρούς.

Όσα μαρτυρημένα γνωρίζουμε για τον θάνατο του Σπήλιου, δηλώνουν την εκτίμηση των Ζακυνθινών λογίων και προϋποθέτουν τις πολλές και ποικίλες φιλικές και κυρίως φιλολογικές σχέσεις του με λογοτέχνες και λόγιους του νησιού.

Συγκεκριμένα, στις 15 του Γενάρη του 1910, ο Λεωνίδας Ζώης, στο φιλολογικό περιοδικό του με τίτλο «Ο ποιητής απέθανε» και την εύγλωττη υπογραφή «Αι Μούσαι πενθούν», αναγγέλλει ποιητικά τον θάνατο του Σπήλιου:⁴

*Πέτε μου, κύματ', αμμουδιές, πουλιά, βουνά και δάση
θυμάστε – τώρα γρήγορα – και ποιος θα τον ξεχάσει;
ένα λεβέντη ποιητή και νιο καμαρωμένο,
που λες και είχε στην καρδιά πόνο πικρό κρυμμένο;*

*Τον λυγερό, τον όμορφο τραγουδιστή τον είδα,
του Σολωμού, του Φώσκολου, του Κάλβου την πατρίδα
με πόθο, με συγκίνηση πούλθε να χαιρετήσει,
στους ποιητάς ο ποιητής φόρο τιμής ν' αφήσει.*

*Που ζήλειψε τες μοναξιές κι εκείνοι π' αγαπούσαν,
τη φύση την ελεύθερη, όπου κι εκείνοι εζούσαν,
τ' Ακρωτηριού τα ήσυχα και μυρωμένα μέρη
για να γιατρέψει της καρδιάς ποιο πόνο, αχ, ποιος ξέρει!*

[...]

*Τον άμοιρο απάντησα ένα πρωί στο δρόμο,
αλλά τον νέον τέσσεροι τον έφερναν στον ώμο.
σθυμένη ήταν η όψη του, τα μάτια του κλεισμένα
και με βαμπάκι του είχανε τα χείλη σφαλισμένα.*

[...]

*Σε μια εκκλησούλα ερημική σε κυπαρίσσια κάτου,
εθάψανε τον ποιητή στη μαύρη κατοικιά του
και για πιτάφιο μοναχά το σήμαντρον ηχούσε
που στην ερμιά τους νεκρικούς τους ήχους του σκορπούσε.*

⁴ Βλ. Αι Μούσαι, φ. 404 (15.1.1910), σ. 5.

*Έτσι έζησεν ο ποιητής κι έτσι γλυκά κοιμήθη.
Μέσα εις τα φιλόξενα η Ζάκυθός μας στήθη,
ωσάν σε θερμοκήπιο τη μνήμη θα θερμάνει
του πολυστένακτου ποιητή, του Σπήλιου Πασαγιάννη.*

Με τον τρόπο αυτό ο Ζώης έστειλε το θλιβερό άγγελμα. Ο Κωστής Πασαγιάννης, στα χέρια του οποίου πέθανε ο Σπήλιος, έστειλε αμέσως ευχαριστήριο γράμμα στις 17.1.1910, δυο μόλις μέρες, αφότου δημοσιεύτηκε στο ίδιο περιοδικό, από κοινού με ένα συγκινητικό ποίημα του ποιητή Άγγελου Σαλούτση (1861-1936), το ποίημα του Ζώη που σας διάβασα.⁵ Μετά μια σύντομη αναδρομή στο κοινό τους παρελθόν γράφει ο Κωστής στον Ζώη:

«Ποιος να μου τόλεγε τότε, ότι στους γραφικούς τ' Ακρωτηριού γηλόφους [...] ποιος να μου τόλεγε, καλέ μου Ζώη, ότι στους ίδιους πάντα γελαστούς λόφους αυτούς απάνω, ύστερα από τόσα χρόνια, θα εστάλαζε στην ψυχή μου ο πιο βαθιός, ο πιο μεγάλος πόνος που εδοκίμασα ποτέ στη ζωή;

Στο ανάλαφρο χώμα του νησιού σας, στο απόμερο ερμωκλήσι των Τριών μαρτύρων – τέταρτος – αποκοιμήθηκε γλυκά ο ωραίος Τραγουδιστής μου. Το Υπέροχο το Πνεύμα του καλοπροαίρετα και στοργικά φιλοξενούνε τώρα του Κάλθου και του Σολωμού τα Πνεύματα. Στην τίμια συντροφιά των Δυο Μεγάλων του Δασκάλων ο άξιος μαθητής θάνατι ευχαριστημένος τώρα και τρισεύτυχος».

Οι Πασαγιάννηδες ήταν πράγματι αγαπητοί στους κύκλους των ποιητών και των λογίων στη Ζάκυνθο. Όσοι τους συναναστρέφονταν γνώριζαν το μαρτύριο του Σπήλιου, αυτό δείχνουν και όσα γράφει στο ποίημά του ο Σαλούτσης, παρουσιάζοντάς τον να απευθύνεται στις ψυχές που θα τον υποδεχθούν, μιμούμενος το ήθος της γραφής του: «Αγνές ψυχές ανοίξατε τη θύρα,/ παλεύω χρόνια για ναρθώ σιμά σας / θέλω ν' ακούσω του θρήνου το τραγούδι / που ο γκιώνης τραγουδάει στην ερημιά σας // [...] Βγάλτε το βάρος πούχω μες στα στήθια,/ γιατί η ψυχή μου θέλει να πετάξει/ στ' ατάραχό σας και έρημο λιμάνι/ της σωτηρίας την άγκυρα ν' αράξει». Ο Σπήλιος, «πικραμένος από την ζωή», όπως έγραφε ο Ζώης, «νικημένος εις ένα αγώνα μαρτυρικών και επίμονον», εννοώντας την ασθένειά του, «προς το τέρμα του οποίου της Μοίρας η Νίκη έμελλε να στεφανώσει την αυτοτελειοποίησιν της υπερόχου ψυχής του [...], άραξε εις τα γλαφυρά ακρογιαλία μας [...] έπλευσε προς το ανθισμένο νησί μας [...] να αναπαύση εδώ την κουρασμένην ψυχή του, κάτω από την μεγάλην σκιάν του Πνεύματος του Σολωμού».⁶

Η συνέχεια θα υπάρξει πάλι από τις Μούσες που τίμησαν όσο κανένα ημερήσιο ή περιοδικό έντυπο τον Σπήλιο. Το διπλό τεύχος του Ιουνίου του

⁵ Βλ. *Αι Μούσαι*, φ. 405 (1.2.1910), σ. 1-2, «Ένα γράμμα», και σ. 3, «Η αγωνία» (με την αφιέρωση «Τω πολυκλαύστω μοι συναδέλφω Σπήλιω Πασαγιάννη»). Το γράμμα του Πασαγιάννη είναι δηλωτικό των μακρών δεσμών του με το νησί (από το 1892) και της φιλίας του με τον Ζώη.

⁶ *Αι Μούσαι*, φ. 413-414 (1.6.1910), σ. 1.

1910, έξι μήνες μετά, θα είναι αφιερωμένο στη μνήμη του,⁷ υποχρέωση ιερής τιμής, για τον ποιητή που η μοίρα όρισε τη Ζάκυνθο ως τελευταία του πατρίδα. Το τεύχος εκείνο περιείχε ανταποκρίσεις και κείμενα αθηναϊκών εφημερίδων⁸ (πηγή τους ένα γράμμα σταλμένο από τη Ζάκυνθο)· την πένθιμη αγγελία του περιοδικού *Παναθήναια*, μια παλαιά κριτική του *Νουμά*, εγκωμιαστική για τα διηγήματα του νεκρού, ένα συγκινητικό γράμμα⁹ από το Παρίσι του ποιητή Μιλτιάδη Μαλακάση, επαινετικό για την ανεπιτήδευτη τέχνη και τεχνική του Σπήλιου, και, ακόμη, εκδεδομένα και ανέκδοτα έργα του νεκρού, και το ποίημα του Σαλούτση, που ανέφερα και παρουσιάζει με τους εξής στίχους τη σκηνή που ξεψυχάει ο ποιητής:¹⁰

*Άλλη μιλιά δεν πρόφθασε να βγάλει
ο Ποιητής στο νεκρικό κρεβάτι,
ο πόθος μόνον του έμεινε στα χείλη
και η φλόγα της καρδιάς στ' άκλειστο μάτι!...*

Επίσης, στο ίδιο τεύχος των *Μουσών*, υπήρχε το ποίημα «Αθανασία» του Κωνστ. Χρηστομάνου και ένα εκτενές κείμενο του Σωτήρη Σκίπη, παλαιού φίλου του νεκρού, με αναμνήσεις από το Παρίσι και άγνωστες πληροφορίες και βολές κατά των καλλιτεχνικών παρασκηνίων της Αθήνας, που συνέτειναν στον μαρασμό και την πικρία του Σπήλιου. Η γνωριμία τους, όπως διασώζει ο Σκίπης, είχε πραγματοποιηθεί το 1900, εποχή που ο Σπήλιος ερωτεύτηκε «μια ευγενική και επαναστατική ύπαρξη», την Ελένη Σικελιανού, σχέση που έμελλε να λειτουργήσει «ακούσια θανατηφόρα», κατά τον Σκίπη πάντα, λόγω των κακόβουλων σχολίων και του χανουμισμού της ρωμείκης κοινωνίας μετά τον χωρισμό του. Με μια αποστροφή προς τον νεκρό γράφει χαρακτηριστικά:

Ποτέ δεν θα ξεχάσω το κλάμα σου, ω αδερφέ μου,... το κλάμα σου το ακράτητο, όταν συναντηθήκαμε στο Παρίσι κι αναθυμήθηκες όλα τους τα λόγια τα άνανδρα και τα πικρά που σε φαρμάκωσαν. Ήταν τόσο σκιαγμένος από τη ζωή, που φοβόταν και τον ίσκιο του. [...] ανεβαίνοντας τα σκαλοπάτια [του ξενοδοχείου] ζαλίστηκε και τον κράτησα στην αγκαλιά μου. Η αρρώστια από τότε τον είχε δαγκώσει βαθιά κι εγώ δεν το υποψιάστηκα καν· ούτε κι ακόμα εδώ και έξι μήνες που μου παραπονιόταν άπαυτα για τους πυρετούς που τον έκαιγαν.

Στην Αμερική ο Σπήλιος δεν ευδοκίμησε, ήταν απεγνωσμένο άλλωστε το ταξίδι αυτό, μια δραματική φυγή, και επέστρεψε άρρωστος στην Ελλάδα, στην Κέρκυρα αρχικά, κοντά στον αδελφό του.

Ο θάνατος του Σπήλιου τροφοδότησε αντιθέσεις και αντιπαλότητες. Ο αδελφός του, με επιστολές του καταφέρθηκε εναντίον του Παλαμά, γιατί αποσιώπησε τη σημασία του έργου του Σπήλιου. Είναι προφανές ότι ο

⁷ *Αι Μούσαι*, φ. 413-414 (1.6.1910).

⁸ όπως η *Ακρόπολις*, το *Νέον Άστυ* και ο *Χρόνος* για τον θάνατό του

⁹ *Αι Μούσαι*, φ. 413-414 (1.6.1910), σ. 2.

¹⁰ *Αι Μούσαι*, φ. 413-414 (1.6.1910), σ. 4.

ταλαντούχος αυτός ποιητής κίνησε τη ζήλεια, όσο ζούσε. Ήταν το ταλέντο του, ήταν η ζωντάνια του, ήταν η τόλμη του. Μεταθανάτια ήταν η λύπη του αδελφού του για την αδικία που του έγινε, ήταν και τα συμφέροντα των εντύπων, οι αντιπάθειες, οι μικροπρέπειες και κάποια ζηλοφθονία, θα πρόσθετα. Ό,τι και αν ήταν, υπήρξαν έντονοι οι διαξιφισμοί. Ένα γράμμα του Γερ. Βώκου, του εκδότη του *Καλλιτέχνη* και η πικρή απάντηση του Κωστή Πασαγιάννη δίνουν την εικόνα των πιέσεων και των ανταγωνισμών,¹¹ που μόνο αρνητικά επέδρασαν στην προβολή του έργου του Σπήλιου. Είναι συγκινητική, πάντως, η υπεράσπιση του χαμένου αδελφού, οξυδερκής στις κρίσεις για το έργο του και βοηθητική για την κατανόησή του με επιχειρήματα από κατά καιρούς καλές κριτικές που του είχαν γίνει.

Σε κάθε περίπτωση, καίτοι λιγόζωος ο Σπήλιος, όμως άφησε τα ίχνη του βαθιά και, αν είχε την τύχη μαζί του, έστω και μεταθανάτιως, θα κατείχε μια καλύτερη θέση που, όπως και να είναι, την άξιζε. Προσπάθησε, είναι αλήθεια, ο αδελφός του – φρόντισε για την επανέκδοση των *Αντιλάλων*, των νεανικών ποιημάτων του, όμως δεν επέτυχε το ποθητό αποτέλεσμα και μάλλον έβλαψε την υστεροφημία του, από την υπερβολική αγάπη, που τον εξώθησε σε ρήξη με τον Παλαμά. Οι προγραμματισμοί της έκδοσης όλου του έργου του, διάσπαρτου σε πολλά και διάφορα έντυπα απέβησαν άκαρποι και μόνο πολύ αργότερα το 1965 ο Γ. Βαλέτας εξέδωσε έναν αντιπροσωπευτικό τόμο με τα *Άπαντά* του.¹² Σημειώνω στο σημείο αυτό ότι και οι Ζακύνθιοι φίλοι του νεκρού συνέστησαν πολυμελή ομάδα για τον σκοπό αυτόν, που δεν απέδωσε καρπούς.¹³

Σε κάθε περίπτωση, το πέρασμα του Σπήλιου από τη ζωή άφησε έντονα τα καλλιτεχνικά σημάδια του, τα οποία μεγιστοποίησε και εν μέρει μυθοποίησε τόσο η περιπετειώδης ζωή, όσο και ο πρόωρος θάνατός του. Ο Σπήλιος εγκωμιάστηκε και αμφισβητήθηκε. Όμως η αμφισβήτηση υπήρξε άδικη, διότι κρίθηκε ένα έργο που δεν είχε ωριμάσει, αλλά βρισκόταν στα πρώτα μόλις στάδιά του.

Οι γνωριμίες των Πασαγιάννηδων με τα λαμπρά καλλιτεχνικά ονόματα της εποχής, η δημιουργική παρουσία τους στην κρίσιμη φάση του γλωσσικού ζητήματος και στην ανανέωση της ποιήσής μας, οι αναφορές σ' αυτούς, τόσο στην Αθήνα όσο και στα Επτάνησα, προφανώς πολλά σημαίνουν. Θα διαβάσω ένα απόσπασμα από γράμμα του Λορέντσου Μαβίλη, ενδεικτικό της αγάπης που απολάμβαναν από σημαντικές μορφές των γραμμάτων μας. Το απεύθυνε στον αδελφό του νεκρού λίγες μέρες μετά το θλιβερό συμβάν, στις 7.1.1910:

«Αγαπητέ Κώστα!

Σ' ευχαριστώ γιατί μ' εθυμήθηκες στην ώρα της μεγάλης Σου λύπης. Κι' αυτό δείχνει την αγάπη Σου, μου δείχνει κιόλας πως πιστεύεις ακόμα εις την αγάπη

¹¹ *Αι Μούσαι*, φ. 413-414 (1.6.1910), σ. 13-14.

¹² Σπήλιος Πασαγιάννης, *Άπαντα*, Αναστύλωση Γ. Βαλέτας, Εκδόσεις «Πηγής», Αθήνα 1965.

¹³ *Αι Μούσαι*, φ. 413-414, σ. 1.

την εδική μου. [...] Είχαμε [...] κι' άλλη φορά [...] πάψη για χρόνια να γραφώμαστε κ' έπειτα ήρθαν οι καλές μέρες [στην Κέρκυρα, εννοεί] της εδώ ζωής μας. Έτσι ήμουν παραβέβαιος, θα ξανάρχονταν και τώρα καινούριες χαρές να ξανθοστολίσουν τη ζήση μας με πρώτη αφορμή.

Και η αφορμή δεν έλειψε. Μα ποιος μπορούσε να το φαντασθή! Έφερε δάκρυα· πικρά δάκρυα και νεκρολούλουδα μυρόνουν την ιερή συγκίνηση της ξανανιωμένης αγάπης.

[...] Κι' αν ετηλεγράφησα που κλαίω μαζί σας, δεν ήταν μια απλή και τυπική φράση για να εξηγήσω έναν πόνο της στιγμής, που θα περάσει. Ο πόνος αυτός, [...] θα μου μείνει ακάθι στα φυλλοκάρδια μου. Ο νέος δε μούχε δείξει παρά καλοσύνη και αγάπη. Κι' αυτό το χρέος μου θα μείνη πάντα αξέχαστο».

Ειπώθηκε ότι ο Σπήλιος υπήρξε πρόδρομος του Σικελιανού. Όσο και αν μπορεί να εκληφθούν ως υπερβολή όσα γράφει ο Σπύρος Μελάς επ' αυτού, όμως κρύβουν πολλή αλήθεια, αρκεί να παραβάλει κανείς τα ποιήματα του Σπήλιου, με τα κείμενα του φτασμένου Σικελιανού. Και ο Σκίπης, εξάλλου, θεωρεί τον Σικελιανό μαθητή του Σπήλιου.¹⁴ Γράφει, για παράδειγμα, ο Μελάς:¹⁵

Ο Σικελιανός πήρε από τον Πασαγιάννη κάτι περισσότερο: τον τόνο. Και είναι άδικο, σήμερα πια, που του ενός έχουμε τελειωμένο έργο μπροστά μας να κάνουμε συγκρίσεις με τα πρωτόλεια του Πασαγιάννη [...]. Ο Σπήλιος πέθανε τριανταεφτά χρονών, απάνω που άρχισε να λαγαρίζει η τέχνη του. [...] Η νεοελληνική λογοτεχνία έχασε μεγάλο μάστορη, την ώρα της ανατολής του.

Για να δώσω μια πιο σφαιρική εικόνα των σχέσεών τους, ο Σπήλιος γνωρίστηκε με τον Σικελιανό στη Νέα Σκηνή του Χρηστομάνου. Εκεί ο ονειροπόλος δάσκαλος της αυτοκράτειρας Ελισάβετ, που οραματίστηκε να ανανεώσει το ελληνικό θέατρο, συγκέντρωσε τους ομορφότερους νέους και νέες της εποχής, την Κυβέλη, τον Σ. Σκίπη, τον Σπήλιο, τον Άγγελο και την Ελένη Σικελιανού, η οποία έμελλε να διαδραματίσει τραγικό ρόλο στη ζωή του. Ο Μελάς περιγράφει τον Σπήλιο ως «το λιονταράκι της παρέας, με την ξανθή χαίτη, την ομορφιά του Απόλλωνα και τη μελαγχολία του Άμλετ». Του κόστισε στην υγεία του το ερωτικό εκείνο πάθος.

Ανατρέχοντας στην ιστορία των Πασαγιάννηδων,¹⁶ μαθαίνουμε ότι ο Σπήλιος ήρθε το 1900 στην Αθήνα, έδωσε εξετάσεις στη Δραματική Σχολή του Βασιλικού τότε Θεάτρου, (Σκοπετέας) «ήρθε σωστός Απόλλωνας. Υψηλόσωμος, ξανθός, με τα μεγάλα του φωτεινά γαλανά μάτια και το πλατύ ισκιασμένον από τη σκέψη μέτωπο, με τα ωραία του μακριά μαλλιά. [...] Δεν έμοιαζε με τους ανθρώπους που γνωρίζουμε κάθε μέρα. Ήταν αιθέριος. [...]

¹⁴ Σωτήρης Σκίπης, «Σπήλιος Πασαγιάννης», *Ελληνική Δημιουργία*, τχ. 86 (Σεπτέμβριος 1951), σ. 308.

¹⁵ Σπύρος Μελάς, «Οι Μανιάτες Πασαγιάννηδες», *Ελληνική Δημιουργία*, τχ. 86 (Σεπτέμβριος 1951), σ. 294.

¹⁶ Σταύρος Χ. Σκοπετέας, «Πασαγιάννηδες», *Ελληνική Δημιουργία*, τχ. 86 (Σεπτέμβριος 1951), σ. 330-331.

Έγινε ηθοποιός κοντά στο Σ. Σκίπη και τον Άγγ. Σικελιανό». «Η δυστυχία του» χρονολογείται έκτοτε. Από τη μέρα που «δέθηκε με μια ευγενικά και επαναστατικά ύπαρξη», την αδελφή του Σικελιανού Ελένη. «Γνωρίστηκαν στο θέατρο, την αγάπησε παράφορα, την παντρεύτηκε, «έγινε ο ίσκιος της και εκείνη η συμφορά του».¹⁷ Το 1906 θα βρεθεί στη Γαλλία, στο Παρίσι, το ανέφερα ήδη, για να «ξεκαθαρίσει τις διαφορές του με τη γυναίκα του», που τον είχε εγκαταλείψει, κάνοντας μεγάλη ζωή, ηθοποιός στα γαλλικά θέατρα. Πληγωμένος από τον οριστικό χωρισμό, πηγαίνει στη Γερμανία, κοντά στον φίλο του Κώστα Χατζόπουλο. Αυτά από έγκυρες πληροφορίες της αδελφής του Φαλίτσας. Θα διακόψω στο σημείο αυτό, για να διαβάσω τη μετάφρασή του στο ποίημα «Έχε γεια» του Βύρωνα, επιλογή σύμφυτη με το αισθηματικό δράμα που ζούσε, προοιωνισμό του χαμού του από το πλήγμα του χωρισμού:¹⁸

*Χαίρε, σου λεν τα χείλια μου για πάντα το «έχε γεια!»
μα σε καλεί ασυμπάθιστη η αγλύκαντη καρδιά...
Χαίρε, κυλάει ο χωρισμός σαν άστρο αλαργινό
στο μισεμό μου απόμακρος με την καρδιά την άδεια...
Παίρνω την πίστη αράθυμα, παρά το γυρισμό,
Κάλλιο σε πλάκα ταφερή και στ' άλυωτα σκοτάδια.*

Το 1907 γυρίζει στην Κέρκυρα, αλλά η Ελλάδα θα του θυμίζει την αισθηματική του αποτυχία. Πηγαίνει στην Αθήνα, αποφασίζει να ξενιτευτεί στην Αμερική, για να εργαστεί. Περνά από την Ιταλία και στη νεκρούπολη της Πομπηίας εμπνέεται, αναλογιζόμενος την τραγική μοίρα της πόλης αυτής, το ποίημα «Cave canem», επηρεασμένο από τη ναυαγισμένη ζωή του. Μπροστά στην άγρια μπόρα, με τη λαύρα του πόνου του, το ποτάμι με τη λάβα της Πομπηίας φαντάζει ασήμαντο:¹⁹

*Διαβαίνω τις λιθόστρωτες της νεκρής χώρας στράτες.
Η σιωπή οδηγώντας με σε αρχοντικό, μια θύρα
ανοίγει, και απιθώνοντας το χέρι στο κατώφλι
μου δείχνει γράμματα γλυφτά που δεν ξεγράφει η Μοίρα.*

[...] *Τα σπλάχνα*
Ένοιωθα πως μου ερέθιζε λιοθόρινο ένα χώμα·
μα από το δώμα εχύνονταν μια λαυρισμένη πάχνα.
Εδιάβασα τα γράμματα του κατωφλιού:
Cave Canem
και επήρα τη λαχτάρα μου σε στράτα αλαργινή
κυνηγημένο με ακλουθάει η λιθωμένη χώρα,

¹⁷ Σταύρος Χ. Σκοπετέας, «Πασαγιάννηδες», *Ελληνική Δημιουργία*, τχ. 86 (Σεπτέμβριος 1951), σ. 330-332.

¹⁸ Βαλέτας σ. 31.

¹⁹ Σταύρος Χ. Σκοπετέας, «Πασαγιάννηδες», *Ελληνική Δημιουργία*, τχ. 86 (Σεπτέμβριος 1951), σ. 349.

*και σαν γυρίσω για να ιδώ, ωιμένα, μια βουήν
ανθρώπινην ακούω να με προκάνη·
δέρνει με λαύρα πύρινη του πόνου η άγρια μπόρα
πλέον από της λάβας το χοχλό, που μ' έζωνε ποτάμι.*

Για την Αμερική φεύγει τέλη Μαΐου του 1907. Δεν θα ξεχάσει, δεν θα αποκατασταθεί οικονομικά, όπως ήλπιζε, αντίθετα, θα επιστρέψει, μετά έξι μήνες, πικραμένος περισσότερο και άρρωστος σοβαρά. Κέρκυρα, Αθήνα, Ταΰγετος, συνεχείς ολιγόμηνες μετακινήσεις.

«Διάλεξε το ανθισμένο νησί της Ζάκυνθος κι' όχι την Καρδαμύλη, ποιος ξέρει από ποια βαθύτερη προσταγή», γράφει ο Σκοπετέας. «Εγκαταστάθηκε στο Ακρωτήρι, αγναντεύοντας τον λόφο του Στράνη από όπου ο Σολωμός μας ετραγούδησε την ομορφιά και την ελευθεριά. Νικημένος, σ' έναν αγώνα μαρτυρικό με τη Μοίρα του, γλυκός και μεγαλόψυχος ως την τελευταία του στιγμή, έκλεισε για πάντα τα μεγάλα γαλανά του μάτια [...]».

Λίγο μεταγενέστερο φύλλο των *Μουσών* (φ. 416), την 1.7.1910, ο Ζώης το αφιερώνει εκ νέου στον Σπήλιο, «κατ' απαίτησι πολλών συνδρομητών και αναγνωστών [...] όσοι από διάφορους λόγους εμποδίσθηκαν να παρευρεθούν εις τη σεμνή ιεροτελεστία [...] στη μνήμη του ποιητή Σπήλιου Πασαγιάννη», που διοργάνωσαν λόγιοι του νησιού. Είναι αυτονόητο ότι ο θάνατός του, επτά μήνες μετά, εξακολουθεί να συγκινεί τους Ζακύνθιους. Η Ζάκυνθος για μια ακόμη φορά τίμησε τη μνήμη του. Δημοσιεύει, λοιπόν, ο Ζώης τον εκτενή επιμνημόσυνο λόγο του δικηγόρου και λογίου Διονυσίου Δάση (1867-1949), ο οποίος, αφού πρόβαλε τα αγαθά δώρα της φύσης και της τέχνης, με τα οποία πλουτίστηκε η Ζάκυνθος, αναφέρθηκε με συγκριτικά παραδείγματα στο έργο του Σπήλιου. Αποσπώ λίγα από τα λόγια του: «Αδύνατον ήτο να μην αναβλύσουν δύο δάκρυα από τους γαλανούς οφθαλμούς της μουσοπνεύστου του Ιονίου Νύμφης διά να υγράνωσι τα νεκράνθεμα που στολίζουν το απέριττον μνήμα του. [...] Εάν υπό τον γαλανόν ορίζοντα της ανθοστεφούς ημών Νήσου σελαγίζουσιν [...] οι ποιητικοί της νεοελληνικής Γραμματολογίας Φωστήρες, ο Σπήλιος Πασαγιάννης θα ήναι αναμφισβητήτως ο αντάξιος δορυφόρος των».²⁰

Ο Ζώης είπε λίγα λόγια στο μνημόσυνο αυτό και απήγγειλε δύο ανέκδοτα ποιήματα του Σπήλιου. Από το μελαγχολικό «Σπιτάκι», που το αναδημοσίευσε και στο εν λόγω φύλλο, θα διαβάσω τη δεύτερη στροφή, για να ακούσετε τη θλιμμένη φωνή του:²¹

*Σπιτάκι, που λογάκια ακούν της καλαμιάς σου οι θρήνοι,
σαν στο αγέρι ξωτικά μιλάει θλιμένο δειλί,
μ' έβγαλε πάλε το στρατί στην ερημούλα κρήνη,
στη θύρα σου, που emίλησαν τ' αγαπημένα χείλη.*

²⁰ *Αι Μούσαι*, φ. 416 (1.7.1910), σ. 1-3.

²¹ *Αι Μούσαι*, φ. 416 (1.7.1910), σ. 4.

Θα ακολουθήσει στο ίδιο τεύχος η συγκινησιακά φορτισμένη «Προσευχή στο Σολωμό και στον Κάλβο» του αδελφού του νεκρού, του Κωστή Πασαγιάννη, δέηση που «τη συντροφεύει θύμα και σφάγιον εξιλασμού ακριμάτιστου [...] μυσταγωγός του ηρωικού σου κηρύγματος, [και] αναμάρτητος μάρτυρας τη συντροφεύει γλυκός αδελφός. [...] να αναπαύση ήλθε κοντά Σας της ωραίας ψυχής του τον πόνο, ο άξιος μαθητής. [...] Καταδεχθήτε τον στη σεμνή συντροφιά Σας, ω Μεγάλοι. [...] Ότι το έργο της τέχνης του, με το δικό Σας παράδειγμα επροπορεύθη από την αντιποιητική εποχή του».²² Τέλος, δημοσιεύονται οι «Ήχοι του θρήνου», ένα ποίημα για τον νεκρό, του Δημητρίου Πελεκάση (1881-1973).²³

Οι Μούσες θα επανέλθουν, έσχατη φορά αυτή, τον Οκτώβριο (φ. 421, 1.10.1910)²⁴ και θα δημοσιεύσουν αυτή τη φορά ένα μακροσκελέστατο οργισμένο κείμενο του Κωστή Πασαγιάννη, κείμενο «πολεμικό», κατά τη δική του έκφραση, παράπονο και έντονη διαμαρτυρία κατά του Παλαμά. Την παρεξήγηση πυροδότησε ένα γράμμα του Κωστή, διαμαρτυρία για τον επιλήσιμονα τρόπο που αντιμετωπίστηκε ο θάνατος του αδελφού του από λογοτέχνες της εποχής. Ο Κωστής καταφέρεται εναντίον της απαντήσεως του Παλαμά στην επιστολή του εκείνη, καταλογίζοντάς του κριτική ιδιοτέλεια. Αν ενδιαφέρει κάτι στην επιστολή του Κωστή, δεν είναι οι κακίες και οι αντιπαλότητες, αλλά ως αντίλογος οι καταχωριζόμενες επαινετικές κρίσεις διαφόρων λογοτεχνών της εποχής για τον Σπήλιο. Και κάτι, ακόμη, η καλόβουλη σκέψη του Ζώη, «γιατί απ' αυτόν πρωτοβγήκε, και σ' αυτόν, που τιμάει την πατρίδα του Σολωμού, οφείλεται η ιδέα του Ζακυθινού μνημόσυνου στον αδερφό [του]», όπως γράφει επαινετικά ο Κωστής.²⁵

Ο Σπήλιος δεν ήταν ούτε τυχαία ούτε κοινή περίπτωση λογοτέχνη· ευαίσθητος, πολυτάλαντος, ποιητής και πεζογράφος, τον κατείχε η ιερή εκείνη μανία του αλαφροϊσκιωτου, του προφήτη και οραματιστή. Ο Ζώης σωστά και προφητικά θεώρησε το έργο του σημαντικό, που θα απασχολούσε την κριτική. Ο Αντρέας Καραντώνης²⁶ ορθά παρατήρησε πως, ό,τι δεν μπόρεσε να συγκεράσει ο Σπήλιος στη γραφή του, με πρωτόγνωρες μορφικές ανανεώσεις, που δεν είχε έρθει η ώρα τους να αποδώσουν αντίστοιχα υψηλόφρον περιεχόμενο, το κατόρθωσε ο Άγγελος Σικελιανός, επηρεασμένος από εκείνον. Η περιγραφικότητα, η φυσική υγεία, το αινιγματώδες και μελαγχολικό, ο πόνος, θεμελιώδες συστατικό της ιδιοσυγκρασίας του, ένα πένθος αδιόρατο, ανήσυχχα χαρμολυπικό, δοσμένα προφητικά, που σημαίνει με την ιεροπρέπεια και τη σκοτεινότητα του χρησμού, αποτελούν γνωρίσματα

²² Αι Μούσαι, φ. 416 (1.7.1910), σ. 4.

²³ Αι Μούσαι, φ. 416 (1.7.1910), σ. 6.

²⁴ Αι Μούσαι, φ. 421 (1.10.1910), σ. 1-6, «Από αφορμή μιας άτυχης απολογίας».

²⁵ Αι Μούσαι, φ. 421 (1.10.1910), σ. 2, «Από αφορμή μιας άτυχης απολογίας».

²⁶ Ανδρέας Καραντώνης, «Σπήλιος Πασαγιάννης», *Ελληνική Δημιουργία*, τχ. 86 (1.9.1951), σ. 340-341, Αφιέρωμα «Η Μάνη και οι λογοτέχνες της Πασαγιάννηδης».

σπάνιας ποιητικής φύσης, που μετεωρίστηκε με πρωτοτυπία απaráμιλλη μεταξύ συμβολισμού και ηθογραφίας, μεταξύ δημοτικού τραγουδιού και θρήνου για τη ζωή, σαν να είχε την προαίσθηση ότι θα ήταν σύντομη, κάτι μεταξύ της προσευχής ενός ταπεινού και ενός παγανιστικού ύμνου στη φύση. Ο Σπήλιος μοιρολογεί εκ προοιμίου, γι' αυτό και ο τόνος του είναι εαρινά πένθιμος. Οι σολωμικές επιδράσεις που του πιστώθηκαν (παράδειγμα ο ανομοιοκατάληκτος δεκαπεντασύλλαβος) άπτονται ασφαλώς της αλήθειας. Και όλα αυτά διατυπωμένα με αντίστοιχη ιδιομορφία σε μια γλώσσα ψυχαρική, σφριγηλή, με πολλά σύνθετα και νεολογισμούς, που ενέτειναν το μυστικοπαθές ήθος και το δύσκολο συχνά ύφος του, που φιλοτεχνούσαν τον ξεχωριστό κόσμο του, αλλοπαρμένο, μυστικό, δραματικά μοναχικό, αλλά εμφανώς μουσόληπτο. Μπορεί να εξαντλείται η ποίησή του στην αποτύπωση της μαγείας, του θαύματος του εξωτερικού κόσμου, της φύσης και των πλασμάτων της, γεγονός το οποίο του προσάφθηκε με το ελαφρυντικό της νεαρής ηλικίας του. Ωστόσο, διακρίνει κανείς σ' αυτήν κάτι το υπερβατικό, το εξώκοσμο. Έχω την αίσθηση ότι η ευγένεια και η λεπταισθησία των εικόνων του εκπέμπουν μοναδική εσωτερικότητα, εμποτισμένη με τη θλίψη ψυχής εξαιρετικά ευαίσθητης. Ο Σπήλιος δεν περιγράφει επιφανειακά, εξωτερικεύει συναισθήματα, ανοίγει την καρδιά του.

Είναι βέβαιο ότι δεν πρόφθασε να ωριμάσει ποιητικά. Όμως η αισθητική του προανήγγειλε κάτι το νέο, διαφέροντας ποιοτικά από τους συγχρόνους του. Φορέας αντιθέσεων, συνταίριαζε την καλλιτεχνική λεπταισθησία και την ψυχική ευαισθησία με την ορεσίβια φυσιολατρία, όπως την βίωσε στον αγαπημένο του Ταΰγετο, ιδιότητες αλληλοσυγκρουόμενες, οι οποίες και ερμηνεύουν εν μέρει τις εναλλακτικές επιλογές του μεταξύ ποίησης και πεζογραφίας. Διότι η σκέψη του Σπήλιου ήταν ολιστική, υπό την έννοια ότι μετέπιπτε φυσιολογικά από το νατουραλιστικό στο συμβολικό, παράγοντας πρωτότυπα και συνήθως μικτά αποτελέσματα.

Ο Μελάς θεωρεί προανάκρουσμα όσα έργα μάς άφησε. Προοίμιο που προαναγγέλλει ευοίωνα τι θα ακολουθούσε: «Οι λυρικοί, ασυγκράτητοι καταρράχτες», θα γράψει, «που παφλάζουν με πάταγο, στα πρωτόλειά του, δεν έχουν καμιά σχέση με την κούφια ρητορική. Κατεβάζουν φοβερό υλικό. Κοτρώνια, βότσαλα στυλπνά, λουλουδιασμένα κλαριά, ολάκερες βραγιές, ξερριζωμένους κορμούς, δροσάτους βλαστούς, μάζες πραγμάτων. [...] Και αυτός ο ασυγκράτητος λυρισμός πάει να ντυθεί, να οικονομηθεί σ' επικό σχήμα».²⁷

Για την ποιητική τόλμη του Σπήλιου κάνει τον εξής λόγο και ο Σκίπης:²⁸ «Είναι από τα σπάνια παραδείγματα στην ποίηση το παράδειγμα ενός νέου, ενός παιδιού σχεδόν, όπως ήταν τότε ο Σπήλιος Πασαγιάννης, να ξεδηλώνεται

²⁷ Σπύρος Μελάς, «Οι Μανιάτες Πασαγιάννηδες», *Ελληνική Δημιουργία*, τχ. 86 (Σεπτέμβριος 1951), σ. 294-295.

²⁸ Σωτήρης Σκίπης, «Σπήλιος Πασαγιάννης», *Ελληνική Δημιουργία*, τχ. 86 (Σεπτέμβριος 1951), σ. 307-308.

με τέτοια τόλμη και τέτοια πεποίθηση σε ποιήματα φυσιολατρικά, πλατειά, γεμάτα από τον αέρα της αγροτικής ζωής που έζησε. Η εξωτερική μορφή των τραγουδιών αυτών είναι η ίδια των δημοτικών τραγουδιών, του γενναίου δεκαπεντασύλλαβου που ζει ακόμα στο στόμα των συγχωριανών του κι' απάνω του πλέκουν τα μοιρολόγια τους. Τα μανιάτικα μοιρολόγια. Μα δεν έχει και το βάθος των. Ένας νέος όσο και να θέλη να ιδή βαθιά τη ζωή, είν' αδύνατο να το κατορθώσει. Η ζωερή φαντασία του όμως φανερώνεται εκεί μέσα απεριόριστη. [...] Η γλώσσα του είναι κι' αυτή παράτολμη και ζωερή σαν τη φαντασία του. Συνθέτει λέξεις, δανείζεται άλλες από ντοπιολαλιές, άλλες από το αρχαίο λεξιλόγιο, άλλες από τα δημοτικά τραγούδια και τις βάζει στην αράδα για να προφτάσει να εκφράσει ό,τι έχει να πη γλήγορα [...]».

Οι Πασαγιάννηδες ανήκουν τόσο στη Μάνη όσο και στα Επτάνησα: ο Κωστής στην Κέρκυρα – Κερκυραίο εξ επιγαμίας τον θεώρησα σε εκτενή μελέτη μου στον επετειακό τόμο των *Λακωνικών*, το 2003 – ανήκει και στη Ζάκυνθο. Ο Σπήλιος στη Ζάκυνθο, που τον τίμησε πολλαπλά και καλό θα ήταν να διαιωνίσουμε έμπρακτα την εδώ παρουσία του με κάποιο απέριττο μνημείο που να τον θυμίζει στους ντόπιους και στους παροδίτες. Διότι αποτελεί πρόσκτημα και τιμή του επιχώριου πολιτισμού μας.